

Всесвітня історія

УДК 327(091)»10»:930:929Надлер

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-39>

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ХІ СТОЛІТТЯ У ТВОРЧОСТІ В. К. НАДЛЕРА (1840 – 1894)

С. І. Лиман

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

s. lyman@karazin.ua

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0371-7181>

Ключові слова: міжнародні відносини, В. К. Надлер, Адальберт Бременський, історія, Середні віки, історіографія, Харківський університет, хрестові походи.

У статті розглядається аналіз одним з провідних медієвістів імператорського Харківського університету В. К. Надлером ключових подій міжнародних відносин ХІ століття. Підкреслюється, що він присвятив цій епосі декілька публікацій, зокрема докторську дисертацію «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV» та неопублікований спецкурс «Історія Крестової епохи». У своїй творчості В. К. Надлер показав кілька векторів зовнішньої політики Німеччини - італійський, угорський, скандинавський, польський тощо, переконливо виділив закономірність і комплекс причин зростаючого антагонізму між римськими папами та імператорським урядом, як провідними політичними силами Заходу. Цю боротьбу В. К. Надлер персоніфікував у особистостях Гільдебранда (Григорія VII) і Адальберта Бременського, якого вважав рішучим прихильником єдиної імперії. В. К. Надлер відкинув застарілі концепції Ф. Вількена й Ж. Мішо, які зображували хрестові походи як суто релігійні заходи, і виділив цілий комплекс їх причин, зокрема політичні та соціально-економічні зміни всередині самого західноєвропейського суспільства. В. К. Надлер спростовував поширену думку про те, що ідея хрестових походів в тому вигляді, в якому вона втілювалася, зародилася ще у Григорія VII. Оцінки В. К. Надлера ключових подій міжнародних відносин ХІ століття відображали прогресивні явища сучасної йому історичної науки.

INTERNATIONAL RELATIONS OF THE XI CENTURY IN THE WORKS OF V. K. NADLER (1840 – 1894)

S. Lyman

V. N. Karazin Kharkiv National University

Key words: international relations, V. K. Nadler, Adalbert of Bremen, history, Middle Ages, historiography, Kharkiv University, crusades.

The article examines the analysis by one of the leading medievalists of the Imperial Kharkov University V. K. Nadler of the main events of international relations of the 11th century. He devoted several publications to this era, including his doctoral dissertation "Adalbert of Bremen, ruler of Germany in the young years of Henry IV", as well as part of the special course "History of Crusader Age". In his doctoral dissertation, V. K. Nadler showed several vectors of German foreign policy - Italian, Hungarian, Scandinavian, Polish, convincingly highlighted the pattern and set of reasons for the growing antagonism between the popes and the imperial government, as the leading political forces of the West. V. K. Nadler personified this struggle in the personalities of Hildebrand (Gregory VII) and Adalbert of Bremen, whom he considered a resolute adherent of a united empire, an implacable opponent of princely multi-power,

the main rival of papal encroachments on secular power. V. K. Nadler also considered international relations of the 11th century in an unpublished special course "History of Crusader Age". It is emphasized that this special course reflected the most advanced trends on this question in European medievalistics. V.K.Nadler rejected obsolete concepts by F.Wilcken and J.Michaux who treated Crusades as purely religious enterprises and specified a whole set of Crusade-generating causes, including political and social-economic changes inside West European society. Among researchers of Crusades history V. K.Nadler deservedly marked out H.Sybel, his new treatments based on critical study of medieval annals. Some of these advanced treatments were adopted by V. K.Nadler. The main initiator of Crusades, according to V.K.Nadler, was not Peter of Amiens, but papacy, namely, Urbanus II. The researcher from Kharkov refuted the widespread opinion that the idea of Crusades in the form in which it was implemented was originated still by Gregory VII. V. K. Nadler's assessments of the main events in international relations of the 11th century reflected the progressive phenomena of historical science of his time.

Постановка проблеми. В історії Середніх віків взагалі, міжнародних відносин цієї епохи зокрема особливе місце посідає XI століття. Рубіж раннього і розвинутого Середньовіччя, час економічного зростання та піднесення міст, нормандського завоювання Англії та боротьби за інвеституру між римськими папами і німецькими імператорами, утворення Великої Сельджукської імперії та розпаду Кордовського халіфату, остаточного розколу західної і східної Церков та початку Хрестових походів, – ось далеко неповний перелік найважливіших подій та явищ століття, яке починалося в Європі зі страхом, викликаним очікуванням невідворотного, нещадного до грішників Міленіуму, а закінчувалося загальною ейфорією після того, як з Палестини прийшла довгоочікувана звістка про звільнення Гробу Господнього. Відомий історик Ж. Ле Гофф не без підстав вважав, що початок XI століття став часом «зльоту християнського світу»¹. Дійсно, події цих ста років істотно змінили геополітичну ситуацію в Європі та на Близькому Сході, а тому традиційно привертала і привертають до себе пильну увагу медієвістів.

Серед медієвістів України, які присвятили дослідженню міжнародних відносин XI століття частину своєї творчості, першим за часом був Василь Карлович Надлер (1840–1894). Ключові події цього століття відбиті у кількох його роботах, зокрема у докторській дисертації та у неопублікованому курсі лекцій з історії хрестових походів.

Аналіз публікацій за темою. Вітчизняній історичній науці В. К. Надлер, безумовно, відомий як багатогранний фахівець та блискучий лектор²,

вмілий адміністратор³, представник передової позитивістської історіософії⁴, дослідник західноєвропейського⁵, слов'янського⁶, арабського середньовіччя⁷. Ще його учень В. П. Бузескул в узагальнюючій праці «Загальна історія та її представники в Росії» виділяв цю багатовекторність наукових інтересів В. К. Надлера⁸. Однак і він, і всі наступні дослідники різних граней творчої спадщини В. К. Надлера не робили спроб висвітлити вивчення їм міжнародних відносин XI століття. В історіографії згадувалися або контекстно розглядалися лише деякі звернення В. К. Надлера до німецької історії XI століття, перш за все – в форматі його докторської дисертації «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха»⁹. Також автором даної публікації аналі-

146; Каплин А. Д. В. К. Надлер – «историк-повествователь», историк-труженик. Віра і розум. 2003. №4. С. 333–336.

³ Гончарук Т. Г., Новікова Л. В. Надлер Василь Карлович. Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Вид. друге, допов. Одеса, 2005. Т. 3: К – П. С. 367–370.

⁴ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60–ті рр. XIX — 20–ті рр. XX ст.). 2-е вид., доп. та переробл. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 294.

⁵ Лиман С. И. Крестоносцы и Византия : железом по мрамору. История противостояния и её отражение в творчестве В. К. Надлера. Византийская мозаика. Харьков., 2017. Вып. 5. С. 99–132

⁶ Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. С. 245–247, 280; Лаптева Л.П. История славяноведения в России в XIX в. М., 2005. С. 450, 451, 801–804.

⁷ Чувпило Л.А. Востоковедение в Харьковском университете (1805–1917 гг.) : дисс... канд. ист. наук. Харків.: ХНУ, 2002. С. 131–134.

⁸ Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1929. Ч. 1. С. 125–129.

⁹ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье

¹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. С. 58.

² Лиман С. И. З історії німецької діаспори в Харкові у XIX ст.: проф. В. К. Надлер. Схід–Захід. Харків, 1999. Вип. 2. С. 131–

зувався зміст його неопублікованого курсу лекцій «Історія хрестової доби»¹⁰.

У зв'язку з цим *мета даної статті* – дослідження змісту всіх опублікованих робіт та неопублікованого курсу лекцій В. К. Надлера, присвячених ключовим подіям міжнародних відносин ХІ століття. Таке дослідження дозволить з'ясувати, якою мірою його оцінки відображали прогресивні явища сучасної йому медієвістики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нащадок німецьких емігрантів Василь Карлович Надлер (1840-1894) народився в Харкові, в сім'ї провізора, керуючого аптекою¹¹. Звичайно, харківське середовище суттєво вплинуло на національні рефлексії та віросповідання місцевих німців. З огляду на це, немає нічого дивного в тому, що Василь Карлович був православною російськомовною людиною та послідовним консерватором.

Майбутній учений в дитячі роки виховувався у приватному пансіоні Цобеля. У 1857 р. він обрав для свого навчання історико-філологічний факультет Харківського університету. Коло наукових інтересів майбутнього вченого сформувалося під впливом його учителя, професора кафедри загальної історії М. Н. Петрова (1826-1887)¹². Іншим університетським наставником В. К. Надлера був відомий славіст П. О. Лавровський (1827-1886). Під керівництвом останнього Василь Карлович підготував обов'язковий кандидатський твір «Сербський народ і його доля під владою турків до початку національного руху в перші роки ХІХ ст.» (1862)¹³. Проте продовжувати цю наукову тему молодий випускник Харківського університету не став.

Після закінчення у 1862 р. університету В. К. Надлер був залишений на кафедрі загальної історії для підготовки до професорського звання¹⁴. Протягом двох років він готував магістерську дисертацію «Причини й перші прояви опозиції

католицизму в Чехії і Західній Європі у кінці ХІV та на початку ХV ст.». Її захист відбувся у 1864 р. в Петербурзькому університеті. Це дозволило В. К. Надлеру отримати посаду доцента кафедри загальної історії Харківського університету¹⁵, незважаючи на протидію у раді з боку відомого історика права Д. І. Каченовського.

Цей вибір університетської ради виявився вдалим для розвитку всієї харківської медієвістики: В. К. Надлер протягом чверті століття залишався провідним медієвістом університету. В 1867 р. він захистив докторську дисертацію «Адальберт Бременський – правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV». Новоспеченому доктору загальної історії було на ту пору усього 27 років. У наступному 1868 р. він став екстраординарним, рік по тому – ординарним, а у 1890 р. – заслуженим професором¹⁶.

В. К. Надлер виявився й вмілим адміністратором. З 1869 по 1875 р. він був секретарем, з 1875 по 1891 р. – деканом історико-філологічного факультету Харківського університету, а в 1877 р. – першим головою Харківського Історико-філологічного товариства¹⁷. В. К. Надлер очолював історико-філологічний факультет й у Новоросійському (Одеському) університеті, до якого перейшов у 1891 р. У 1893 р. він виконував обов'язки ректора цього університету¹⁸.

Відразу після отримання ним посади доцента В. К. Надлер розпочав читання курсу історії середніх віків і здійснював читання лекцій з цієї дисципліни у досить широкому обсязі. Зазвичай він кожного року читав окремий період історії Середньовіччя, зокрема події ХІ ст. Так, протягом 1867/1868 навч. р. В.К. Надлер читав загальний курс «від Карла Великого до хрестових походів», у 1871/1872 навч. р. – спецкурс «Історію ісламського світу до хрестових походів і епохи хрестових походів», у 1872/1873 навч. р. – «Історію західного світу в ХІ-ХІІ ст.», у 1877/1878 – «Історію ісламського Сходу і Візантії», у 1878/1879 – «Історію Візантійської імперії», у 1880/1881 – «Історію середніх віків в епоху хрестових похо-

в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) . Харьков: ХГАК, 2009. С. 239-241.

¹⁰ Лиман С. И. Паломничества не с посохом, а с копьем: история крестовых походов в оценках В. К. Надлера (1840 – 1894). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. 2019. Серія «Історія». Вип. 55. С.11-20.

¹¹ Вязигин А. С. Надлер Василий Карлович. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Х., 1908. С. 307.

¹² Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины. С. 575.

¹³ Там само.

¹⁴ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Формулярний список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В.К. Надлера (копия). Арк. 64 (зв.)–65;

¹⁵ Там само. Арк. 65(зв.)–66.

¹⁶ Там само. Арк. 65(зв.)–66, 71(зв.)–72; Протоколы заседания совета императорского Харьковского университета и приложения к ним 1869 года. Харьков: Тип университета, 1869. №9. С. 313.

¹⁷ Извлечение из отчёта о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1875 г. Записки императорского Харьковского университета. 1876. Т. 1. С. 2; Приложения к отчёту о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1877 г. Записки императорского Харьковского университета. 1878. Т. 1 (1879). С. II.

¹⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Арк. 73 (зв.).

дів»¹⁹. Ця тенденція в основному зберіглася і після його переходу у Новоросійський університет.

В. К. Надлер мав репутацію блискучого лектора. «Маючи чудову пам'ять і рідкісний дар висловлювання, він ніколи не записував своїх лекцій і читав напам'ять, не маючи навіть конспекту», – писав про нього його учень, відомий історик В. П. Бузескул²⁰. – «З дивною пам'яттю В. К. Надлер з'єднував рідкий дарунок слова. Мова його була завжди проста, вільна і плавна: він наділяв свою думку в легку, доступну форму»²¹. Солідарний з В. П. Бузескулом й інший учень В. К. Надлера, А. С. Вязігін: «В основу свого викладання він завжди клав вивчення першоджерела і турбувався не стільки про свою ученість, скільки про наочність викладення і цілісність враження... Його звороти й вирази запам'ятовують і засвоюють, і самому писати "надлеровським складом" для багатьох було заповітною мрією»²².

Велика географія лекцій В. К. Надлера (Західна Європа, Візантія, Схід) цілком відбивала його загально-історичні підходи. Ще на зорі науково-педагогічної діяльності В. К. Надлер гостро критикував зарубіжних і вітчизняних медієвістів за те, що у своїй творчості вони обмежуються висвітленням історії лише західноєвропейських народів. Серед інших недоліків історіографії він визначав повну перевагу політичної історії, слабе висвітлення явищ суспільного життя, недооцінку авторами економіки, торгівлі, матеріального побуту²³. Незважаючи на це міжнародні відносини були одним з об'єктів його постійних досліджень.

Міжнародні відносини XI століття знайшли відображення в декількох публікаціях В. К. Надлера. Наприклад, у нарисі «Імператор Оттон III та його час» (1865) автор приділив пильну увагу міжнародним відносинам в Європі на зламі X та XI ст. При цьому, за власним визнанням автора, «ми мали головним чином на увазі тільки другу половину» його царювання²⁴. Прозваний «дивом

світу» Оттон III правив з 983 по 1002 рр. як король Німеччини, в 996-1002 рр. – як імператор Священної Римської імперії, і в якості носія двох корон він був приречений на роль одного з ключових гравців європейської політики. Проте, хоча ця особистість «і відображала в собі цілковитим чином дух і характер свого часу», активну зовнішню і внутрішню політику Оттона III В. К. Надлер все ж вважав «антинаціональною»²⁵. Незважаючи на те, що в кінці X – на початку XI ст. для Німеччини особливої актуальності набули зіткнення з полабськими і поморськими слов'янами, Оттон III «не розумів і не хотів зрозуміти їх значення», оскільки «думки його прагнули на південь, до Італії, до Риму» з метою відновити «монархію давніх римських цісарів», а це призвело до того, що імператор виявився «не потрібен Німеччині»²⁶.

В даному випадку В. К. Надлер слушно вказав тут не тільки на одне з ключових доктринальних суперечностей імператорів Священної Римської імперії, які жертвували величезними матеріальними засобами і людськими ресурсами Німеччини заради володіння Італією. Заходи Оттона III об'єктивно сприяли створенню напруженості між світською та духовною аристократією з одного боку, папством – з іншого.

Майже в тій же послідовності і в основному зі схожими висновками зображував царювання Оттона III і відомий німецький учений Г. Вебер, хоча 6-й том його «Загальної історії», в якому йшлося про події початку XI ст., був надрукований лише через рік після публікації В. К. Надлера. У цьому томі описувалося і царювання Оттона III²⁷. Для Г. Вебера, як і для В. К. Надлера, Оттон III – це государ, який забув свою батьківщину, а його походи в Італію німецький дослідник зображував не як завоювальницькі заходи, а як творчу місію заради відновлення давньої Римської імперії.

У Німеччині не без підстав вважали антинімецькою ту церковну політику, яку імператор і новий папа Сильвестр II проводили в Польщі. В 1000 р. їх стараннями і стараннями польського князя Болеслава I Хороброго було засновано Гнезненське архієпископство, а Оттон III під час свого візиту до Польщі «емансиповав його з під впливу німців» і «надзвичайно підняв політичну самостій-

¹⁹ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871-1872 уч. г. Харьков: В университетск. тип., 1871. С. 3; Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1880-1881 уч.г. Харьков: В университетск. тип., 1880. С. 5.

²⁰ Бузескул В. П. Некролог В.К. Надлера. Харьковские губернские ведомости. 1894. №86;

²¹ Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. Наукові записки науково-дослідницької катедри історії української культури. Харків, 1927. №6. С. 2-3.

²² Вязигин А.С. Воспоминания о В.К. Надлере (некролог). Харьковские губернские ведомости. 1894. №86.

²³ Надлер В. К. Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории. Харьков: Тип. университета, 1864. С. 14-15.

²⁴ Надлер В.К. Император Оттон III и его время. Харьков: Тип.

университета, 1865. С. 1.

²⁵ Там само. С. 1, 25.

²⁶ Там само. С. 5.

²⁷ Weber G. Allgemeine Weltgeschichte mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker mit Benutzung der neueren geschichtlichen Forschungen. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, 1866. Bd. 6. S. 105-130.

ність Польщі»²⁸. Ця думка В. К. Надлера знаходить повне підтвердження і в польській історіографії, традиції якої йдуть від Галла Аноніма²⁹.

Однак, детально охарактеризував німецько-польські відносини, В. К. Надлер залишив за дужками своєї роботи інші важливі міжнародні події того часу, зокрема німецько-угорські та німецько-візантійські взаємини. Як відомо, угорський вектор зовнішньої політики Оттона III мав своїм результатом хрещення Угорщини в 1000 р.; тоді ж князь Вайк отримав від імператора титул короля. Забутим автором праці виявився й один з найбільш важливих кроків у напрямку шлюбної дипломатії, що зробив Оттон III: він мав намір через весілля з дочкою ромейського імператора Костянтина VIII Зоєю Порфирородною посилити свій вплив у Візантії.

Активна зовнішня політика Оттона III при майже повній зневазі до внутрішньонімецьких проблем, на думку В. К. Надлера, зробила закономірним увесь подальший хід подій: в 1001 р. проти імператора в Італії спалахнуло повстання, а у Німеччині виникла змова. Вигнаний з Риму, Оттон III помер у 1002 р. у розпал військових дій. Ця смерть швидше обрадувала, ніж засмутила його поданих і в Німеччині, і в Італії. Навіть в сучасній пострадянській германістиці визнається, що Оттона III – государ, «згубний для Саксонської династії»³⁰.

Проте, вказував В. К. Надлер, завдяки політиці Оттон III «Італії дана була можливість розвинути багаті, оригінальні форми своєї цивілізації», Польща заклала «основи свого політичного і релігійного розвитку», «за допомогою його та його великої справи церква піднялася зі свого глибокого приниження і в ній зародився дух реформи»³¹. Останній висновок важливий і концептуальний, оскільки правління Оттона III, який дійсно сприяв клунійській церковній реформі, стало справжнім початком XI століття. Протягом цього століття папство та імператорська влада активно боролися за свою гегемонію в Європі. Таким чином, В. К. Надлер впритул наблизився до тієї теми, яку на більш широкій основі досліджував в своїй монографії «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV»

²⁸ Надлер В.К. Император Оттон III и его время. Харьков: Тип. университета, 1865. С. 23.

²⁹ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Предисл., пер. и примеч. Л. М. Поповой. Москва.: Изд-во АН СССР, 1961. 171 с. URL: http://yakov.works/acts/12/1/gall_ano.html

³⁰ История Германии : учебное пособие : в 3 тт. / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. Т. 1. С. 108.

³¹ Надлер В.К. Император Оттон III и его время. Харьков: Тип. университета, 1865. С. 29.

«Адальберт в своїй ролі є противником нових ідей, які прагнули підпорядкувати собі Європу в другій половині XI століття»³², – ці твердження В. К. Надлера червоною ниткою пройшли через всю його монографію. При цьому завдання автора полягало не стільки у викладі біографії Адальберта, хоча йому «досі приділяли взагалі мало місця в історії того часу»³³, скільки в самостійному дослідженні одного з найбільш драматичних періодів історії Німеччини, коли бременський єпископ був її фактичним правителем.

Таке завдання зумовило і вибір хронологічних рамок монографії – від правління та смерті Генріха III (1056) до початку Саксонського повстання проти Генріха IV (1073 р.). Для написання своєї роботи В.К. Надлер використовував значне коло джерел – аннали, хроніки, життєписи імператорів з багатотомного зібрання «Monumenta Germaniae Historica». Основним джерелом для нього послужила хроніка біографа Адальберта – Адама Бременського «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви». Про її важливість та інформативність свідчить навіть той факт, що за останні 11 років вона була двічі опублікована на пострадянському просторі³⁴.

Всі 10 розділів монографії В.К. Надлера тією чи іншою мірою були присвячені проблемам міжнародних відносин в Європі та різним векторам зовнішньої політики Німеччини. При цьому провідними міжнародними гравцями в Європі XI ст. він слушно вважав німецьких імператорів і римських пап, а центром європейської політики XI століття – Італію³⁵. «Не багато подій середньовічної історії можуть порівнятися з усесвітньою боротьбою папства та імперії, як за своїм внутрішнім значенням, так і за великими результатами для всього майбутнього розвитку»³⁶, – вказував учений і підкреслював закономірність цього тривалого протистояння, до якого були залучені багато держав, а також етнічні, соціальні групи, клани, церковні та політичні діячі Європи. Ця закономірність визнавалася й у

³² Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. Харьков: Тип. университета, 1867. С. IV.

³³ Там само. С. II

³⁴ Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви / Пер. И. В. Дьяконова. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. Москва: СПСЛ; Русская панорама, 2011. С. 7–150; Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви. Немецкие анналы и хроники X–XI столетий / Пер. И. В. Дьяконова и В. В. Рыбакова. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. С. 297–449.

³⁵ Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. С. 60.

³⁶ Там само. С. I.

медієвістиці XIX ст.³⁷. Тема зіткнень між імператорами і папами досліджується й зараз, зокрема в сучасній американській історіографії, про що свідчить монографія У.-Р. Блументаль³⁸.

У своїй роботі з урахуванням хронологічних меж В. К. Надлер по суті персоніфікував цю закономірну боротьбу в зіткненні двох осіб – Адальберта і Гільдебранда. Зазначимо ще раз – йшлося про події до 1073 р.³⁹. Уже тоді, за твердженням В. К. Надлера, Гільдебранд – «без сумніву, найбільш видатна особистість того часу», хоча «... і він сам, і його ідея тоді були ще далекі від того головного становища, яке вони встигли зайняти згодом»⁴⁰. Можна цілком погодитися з даними твердженнями, як і з тезою про те, що Адальберт в усьому «є цілковитою протилежністю Гільдебранда»⁴¹. Проте слід визнати дещо перебільшеною думку В. К. Надлера про те, що «навколо цих двох людей, їх дій, прагнень і планів обертається деякий час головним чином вся історія європейського заходу»⁴². Той факт, що історія міжнародних відносин в Європі третій чверті XI ст. стільки ж разів писалася всупереч волі цих людей, скільки завдяки їй, робить дане твердження автора монографії вразливим для критики.

Ще один напрямок боротьби, активним учасником якої довелося стати Адальберту – це боротьба між доцентровими і відцентровими світськими силами імперії. В. К. Надлер представив досить докладну характеристику цієї боротьби, пов'язуючи поступовий занепад Німецької імперії, перш за все, зі зростанням сепаратизму князів. Закономірним наслідком такого сепаратизму він показав комплекс причин, що призвели до Саксонського повстання 1073 року⁴³. На цьому тлі В. К. Надлер контрастно зобразив Адальберта Бременського, якого вважав рішучим прихильником єдиної імперії, непримиренним противником княжого багатовладдя, головним суперником папських зазіхань на світську владу. Така діяльність, характер якої підтверджується й даними середньовічних

джерел⁴⁴, апріорі заважала багатьом світським і духовним князям. У зв'язку з цим падіння бременського єпископа, як регента імперії, на думку харківського вченого, стало «глибоким приниженням монархії, блискучим тріумфом аристократичного територіального начала»⁴⁵.

Один з головних висновків В.К. Надлера – про безкорисливе і послідовне служінні Адальберта імперії⁴⁶ – суперечив деяким його висловлюванням, зокрема, про те, що «інтерес його єпископства стояв для нього (Адальберта – С.Л.) вище особистої вигоди, понад усе на світі»⁴⁷. Однак вже сучасник В. К. Надлера М. Н. Петров резонно вважав, що в своїй діяльності бременський єпископ керувався в першу чергу наміром зміцнити й підняти власну митрополію⁴⁸. Згодом точка зору В. К. Надлера щодо характеру діяльності Адальберта стане в історіографії домінуючою⁴⁹. Разом з тим відомий радянський германовед М. Ф. Колесницький анітрохи не виділяв Адальберта серед інших регентів малолітнього Генріха IV, які зміцнювали свою владу і привласнювали імперські землі⁵⁰. Схожа точка зору міститься і в деяких узагальнюючих працях з історії Німеччини⁵¹.

Для розуміння подвійності положення Адальберта Бременського звернемо увагу на міркування самого В. К. Надлера про величезне міжнародне значення Бременського архієпископства, яке було «передовим постом католицизму і німецької культури серед скандинавсько-слов'янського світу язичників», а самі бременські архієпископи повинні були «підтримувати зв'язки з государями і народами півночі»⁵². Відзначимо, що цей аспект зовнішньої політики середньовічної Німеччини і агресивні методи боротьби німців проти слов'ян-язичників активно розглядалися у вітчизняній медієвістиці в основному вже після даної

³⁷ Ланфре П. Политическая история пап. Санкт-Петербург: Тип. Н. Скарatina, 1870. С. 103; Вязигин А.С. Очерки из истории папства в XI в. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1898. С. 107.

³⁸ Blumenthal U.-R. The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010. 216 p.

³⁹ Адальберт Бременський помер в 1072 році, незадовго до повстання 1073 р., початок якого В. К. Надлер розглядав як верхню хронологічну межу свого дослідження.

⁴⁰ Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. С. II-III.

⁴¹ Там само. С. IV.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. С. 410.

⁴⁴ Гельмольд. Славянская хроника / Предисл., пер. и примеч. Л. В. Разумовской. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 22. С. 75.

⁴⁵ Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV...С. 168.

⁴⁶ Там само. С. III, 84, 152, 420.

⁴⁷ Там само. С. 16.

⁴⁸ Петров М. Н. [Рец.]. Журнал Министерства Народного Просвещения. 1867. Ч. 136. С. 216, 219. (Надлер В. К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. Харьков.: Тип. ун-та, 1867).

⁴⁹ Иловайский Д. И. Очерки и рассказы из всеобщей истории. Санкт-Петербург, Типо-лит. И. Н. Кушнерёва и К°, 1886. Ч. 2. С. 196.

⁵⁰ Колесницький Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. Москва: Наука, 1977. С. 88.

⁵¹ История Германии : учебное пособие : в 3 т. / Под общ.ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. С. 117.

⁵² Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. С.14-15.

публікації В. К. Надлера⁵³. У німецькій медієвістиці значення і методи християнізації полабських і поморських слов'ян трактувалися, як правило, з протилежних позицій. Про актуальність даної теми й у сучасній німецькій історіографії свідчить, наприклад, видання фундаментальної монографії Г.-Д. Каля⁵⁴.

Через таке величезне значення бременської кафедри зміцнення цього статусу було природним бажанням її першого церковного ієрарха, незалежно від його особистих якостей. Однак сам В. К. Надлер визнає, посилаючись на текст Адама Бременського, що «непомірне марнославство» «було найголовнішим і нещаснішим пороком Адальберта», яке «затмарювало весь його інший блиск»⁵⁵. Самому Адальберту В. К. Надлер приписував нереалізовані плани створити «в новонаверненому слов'янському і скандинавському світі» «новий міцніший, більш блискучий церковний організм, ніж яким був сам Рим», стати патріархом, встановити «самостійність північних церков» і навіть ввести «відмінну від римської церкви форму богослужіння», ближчу до візантійської⁵⁶. Ці висловлювання В. К. Надлера, безумовно, коректують його ж загальний висновок про безмежну відданість Адальберта імперії⁵⁷.

У своїй монографії В. К. Надлер розкрив декілька напрямів зовнішньополітичної діяльності як Адальберта Бременського, так і самого імперського уряду – італійське, польське, угорське, скандинавське, полабсько-слов'янське тощо. Автор прямо зазначав: «з його вступом в справи почалася більш рішуча зовнішня політика»⁵⁸. Але навіть до свого призначення регентом Адальберт мав репутацію досвідченого переговорника, вмілого посла: йому доручали «найскрутніші дипломатичні доручення, разом з своїми васалами він супроводжував Генріха в усіх його походах в Угорщину, слов'янські землі, Італію та Фландрію»⁵⁹.

В. К. Надлер був першим медієвістом україн-

ських земель Російської імперії, який у монографічному форматі розглядав характер міжнародних відносин на скандинавському Півночі. Важливими дипломатичними успіхами Адальберта на цьому напрямку він вважав укладення їм угод з датським королем Свеном II, шведським королем Емундом Старим, спроби домовитися з норвезьким королем Гаральдом III у питанні про призначення в його країну єпископів. Безсумнівно, всі ці таланти дипломата в сутані виявилися затребуваними тільки тому, що Генріх III проводив активну зовнішню політику. У зв'язку з цим смерть імператора у 1056 р., як слушно зауважив В. К. Надлер, «прізвела повний переворот в положенні справ тодішньої Європи»⁶⁰.

В. К. Надлер високо оцінював підсумки його державної діяльності: за часів Генріха III «імперія досягла вищого ступеня внутрішньої та зовнішньої величі; всі навколишні землі визнали її панування». Тому смерть короля стала «сигналом до повстання для всіх внутрішніх і зовнішніх ворогів імперії»; в умовах, коли він залишив державу «в руках малолітньої дитини і слабкої жінки» «вплив німецького уряду мало-по-малу став зникати за Альпами»⁶¹.

Вірний своїй ідеї про неминучість зіткнення німецьких імператорів і римських пап, В. К. Надлер зробив спробу показати причини цієї неминучості. На його думку, імперія сама створила передумови для піднесення папства. При цьому «римський єпископат з його прагненнями до універсального панування» тривалий час приховував свою ворожість до імперії, в той час як інший її противник – територіальні князі – часто діяли відкрито⁶². В традиціях сучасної йому європейської медієвістики В. К. Надлер вважав, що у Німеччину «феодальний побут» вже встиг проникнути за часів Саксонської династії (919-1024)⁶³, а це створювало тут гнізда княжого сепаратизму⁶⁴. Але якщо «імператори вчасно зрозуміли небезпе-

⁵³ Гильфердинг А. Ф. История балтийских славян. Собрание сочинений А. Гильфердинга. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1874. Т. 4. 244 с.; Фортинский Ф. Я. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. К.: Тип. университета, 1877. С. 17, 99, 33, 46; Егоров Д. Н. Славяно-германские отношения в средние века. Колонизация Мекленбурга в XIII в.: В 2-х тт. Москва: Московская художественная печатня, 1915. 567; XI, 614; XXVII с.

⁵⁴ Kahl H.-D. Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Leiden: Brill Academic Publishers, 2011. 1061 p.

⁵⁵ Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. С. 14, 78.

⁵⁶ Там само. С. 25, 40, 174.

⁵⁷ Там само. С. 24, 152, 420.

⁵⁸ Там само. С. 86.

⁵⁹ Там само. С. 24.

⁶⁰ Там само. С. 43.

⁶¹ Там само. С. 8-9.

⁶² Там само. С. 1, 7, 60-61.

⁶³ Ця думка в цілому відбивала стан сучасної йому науки. Ще Ф. Гізо, а пізніше К. Лампрехт наполягали на тому, що феодальна система охоплює час з X по XIII ст. Див.: Гізо Ф. История цивилизации в Европе. 2-е изд. Санкт-Петербург: Издание Н. Тиблена, 1864. С. 72; Лампрехт К. История германского народа. Москва: Издание К.Т. Солдатенкова, 1895. Т. 2. С. 66.

⁶⁴ У сучасній медієвістиці також визнається, що в X-XI ст. в Німеччині почала формуватися феодальна система. Див: Althoff G. Rules and rituals in medieval power games : a German perspective. Leiden and Boston: Brill, 2019. XI, 282 p.; Reuter T. Germany in the Early Middle Ages c. 800-1056. London: Routledge, 2013. 362 p.

ку, яка загрожувала їм з боку князів, то не можна сказати того ж про їхні передбачливості щодо папства», – зауважував В. К. Надлер⁶⁵. Практично всі зусилля імператорів в італійському напрямку він вважав спрямованими в кінцевому підсумку на піднесення папського престолу з метою «підпорядкувати по можливості його впливу весь християнський світ і зробити його гідним духовного панування над католицькою Європою»⁶⁶.

Ця спірна точка зору В. К. Надлера свідчить про певну ідеалізацію німецьких монархів, коли, протиставляючи їм ворогів пап – «жадібних, аморальних, глибоко неосвічених майже напівдиких феодалів міста Риму і його околиць», він також зазначав: папство було піднято із страшного занепаду «єдино завдяки залізній енергії, добрій волі та незмірній моральній силі саксонського дому»⁶⁷. Не можна заперечувати, що римські феодали прагнули перетворити римських пап на слухняних виконавців своєї волі, що робило закономірним надії пап на допомогу з Німеччини. Проте ровесниками Саксонської династії були й перші клонієйці, а їх рух за реформу в церкві зародилося поза межами імперії і без всяких наказів імператорів. Проте попри цьому загальновідомому факту, певною мірою визнаному раніше їм самим⁶⁸, В. К. Надлер приписував ініціативу в цьому питанні саме світській владі: «Генріх II задумав повну реформу як всієї церкви, так і самого папства», «Генріх III приступив до дійсного виконання цього великого плану», а в Італії він став не тільки «відновником порядку», але і «реформатором церкви»⁶⁹. Сучасна вітчизняна медієвістика, як правило, відводить цю ініціативу церковної реформи в дусі клонієйцев папі Григорію VI⁷⁰ (1045-1046), – хоча і ставленику Генріха III, але виразнику тих тенденцій, які сформувалися всередині самої Церкви. Але це зовсім не заперечує в цьому напрямку певних дій імператорської влади, яка переслідувала свої власні політичні цілі⁷¹.

Виразник ідей клонієйцев «геніальний» Гільдебранд розглядався В. К. Надлером не тільки як видатний церковний реформатор, але й як один з

провідних політиків свого часу⁷². Це був, по суті, новаторський підхід у вітчизняній історіографії третьої чверті XIX століття. Міжнародний контекст цієї політичної діяльності був обумовлений тим, що, з одного боку, ідеї клонієйцев, «поширені Європою різними шляхами пропаганди» проникли в Рим, де все більше посилювався вплив самого Гільдебранда, а з іншого боку, «тенденція їх була взагалі вкрай ворожа імператорству: вона була спрямована до знищення його верховного авторитету не тільки в церковних, а й у світських справах»⁷³. Тим самим В. К. Надлер визнавав закономірність зміни характеру зовнішньополітичної взаємодії в Європі, особливо після смерті могутнього Генріха III.

Монографія В. К. Надлера «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV» стала не тільки важливим рубежем наукової кар'єри В. К. Надлера, а й значним досягненням вітчизняної медієвістики. Ця робота була захищена в якості докторської дисертації⁷⁴.

У своїй подальшій науково-педагогічній діяльності В. К. Надлер до даної теми звернувся лише один раз – майже через чверть століття у великій статті «Папство і його ставлення до світської влади до епохи Григорія VII» (1889). Зміна формату публікації не змінила його ключових висновків, взятих з монографії. Розв'язуючи в цій публікації важливу проблему історії і співіснування духовної і світської влади, автор указував на те, що церква «не може претендувати на абсолютну незалежність, а тим менше на володарювання на терені життя суспільного і державного»⁷⁵. В еволюції середньовічного папства від тимчасового занепаду до посилення особливе місце В. К. Надлер відводив клонієйському рухові X-XI ст., представники якого прагнули до «першопочаткової чистоти апостольських часів», однак їхню програму автор вважав односторонньою⁷⁶. Проповідуване клонієйцями вільне обираєння пап, на думку В. К. Надлера, приводило на папський престол порочних людей, а вимогу безшлюбності духовенства вчений вважав несприятною для християнського вчення.

В. К. Надлер і в даній публікації залишився вірним своїй тезі про те, що самі німецькі імпе-

⁶⁵ Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. С. 4.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. С. 4-5.

⁶⁸ Надлер В.К. Император Оттон III и его время. С. 6.

⁶⁹ Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV... С. 6, 24, 59-61.

⁷⁰ Войтович Л. В., Козак Н. Б., Овсінський Ю. В., Чорний М. І. *Medium aevum. Середні віки*. Львів: Тріада плюс, 2010. С. 179.

⁷¹ Отрош М. І. *Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку*. Київ; Одеса: Фенікс, 2017. С. 105.

⁷² Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. С. 7-8.

⁷³ Там само. С. 8.

⁷⁴ Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним 1867 года. Харьков: Тип. университета, 1867. №8. С. 217.

⁷⁵ Надлер В.К. Папство и его отношение к светской власти до эпохи Григория VII. Вера и разум. 1889. Т. 1. Ч. 1. С. 328.

⁷⁶ Там само. С. 348-349.

ратори XI ст. сприяли піднесенню папства, Генріх III був лютим противником сімонії, а клюнїйці «шукали союзників в особі імператора» і ставилися до нього з довірою⁷⁷. Проте В. К. Надлер визнавав, що для імператорської влади політика підтримки клюнїйцев була «політичним самогубством», особливо через те, що Гільдебранд вже в ранній період своєї діяльності вважав себе «великим обранцем провидіння, покликаним перетворити церков і підпорядкувати її безумовному пануванню весь світ»⁷⁸.

Окремі аспекти міжнародних відносин XI ст., перш за все на Піренейському півострові, В. К. Надлер розглядав в монографії «Культурне життя арабів в перші століття Геджіри»⁷⁹, 622-1100 та її вираження в поезії і мистецтві» (1869).

В пострадянській історіографії зазначалося, що першочергове завдання арабістики в Російській імперії з середини XIX ст. «пов'язувалося з вітчизняною історією»⁸⁰. Однак в її українських землях дана тенденція проявилася менш чітко⁸¹. Сказане цілком відноситься і до монографії В. К. Надлера, який повністю поділяв трактування провідних європейських вчених про синтетичність арабської культури, що увібрала в себе досягнення інших народів. «Величезні завоювання арабів, – вказував він, – спричинили за собою швидку зміну в їх звичаях і обстановці життя, в їх образі думок, в їх політичних і релігійних поглядах»⁸². Як відомо, одним з наслідків цих завоювань стала Реконкіста, одна з найбільш активних фаз якої припала на XI ст.

Особливе місце в арабській культурі В. К. Надлер відводив поезії, в якій були відображені в тому числі війни XI ст.⁸³. На відміну від інших галузей культури, що виникли під впливом завоюваних народів, «арабська поезія, – вказував він, – була найдавнішим, самостійним і своєрідним твором народного духу»⁸⁴. Згодом цю ж точку зору буде відстоювати і А. Є. Кримський⁸⁵.

⁷⁷ Там само. С. 375, 383.

⁷⁸ Там само. С. 375, 379.

⁷⁹ Нині прийнято писати "хіджри".

⁸⁰ История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. Москва: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. С. 183.

⁸¹ Лиман С. И. Идеи в лагах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). С. 515.

⁸² Надлер В. К. Культурная жизнь арабов в первые века Геджиры, 622–1100 и ее выражение в поэзии и искусстве. Харьков: Тип. университета, 1869. С. 3.

⁸³ Там само. С. 77–78, 88.

⁸⁴ Там само. С. 29.

⁸⁵ Крымский А. История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы. Труды по вос-

Проблема міжцивілізаційного протистояння особливо яскраво показана В. К. Надлером в розділі, присвяченому Кордовському халіфату. На думку харківського вченого, у розглянутий період іспанські араби випередили всі європейські народи не тільки своїми успіхами в культурі, науці, а й «в суспільних відносинах»⁸⁶. Поряд із запеклими зіткненнями іспанських арабів з християнськими державами Піренейського півострова, В. К. Надлер вказував і на інший фронт збройної боротьби – наслідки розпаду у 1031 р. Кордовського халіфату Омейядів на безліч ворогуючих між собою еміратів, втім, без швидких наслідків для їх духовного життя. «Падіння омаядського (так в тексті – С.Л.) халіфату на початку XI століття не відгукнулося особливо згубно на науковому та культурному житті іспанських арабів», – підкреслював учений⁸⁷.

У політичному відношенні цей розпад і міжусобні війни, з одного боку були використані християнськими державами для подальшого відвоювання своїх земель, з іншого боку вони стали наслідком покликання альморавідів (у В. К. Надлера – «моравідів»). Це покликання полководця Юсуфа ібн Ташфіна та його війни на Піренейському півострові – найдетальніше описаний харківським вченим епізод міжнародних відносин XI століття. Хоча Юсуф розгромив в 1086 р. кастильське військо Альфонсо VI і «позбавив Андалузію від християнського завоювання», але зробив він це «тільки для того, щоб підпорядкувати її своїй владі»⁸⁸. В. К. Надлер яскраво описав захоплення альморавідами влади в арабських еміратах Іспанії, облогу у 1091 р. Севільї, полон поета і еміра Севільї аль-Мотаміда, який помер в альморавідській в'язниці в 1095 р. і став символом опору іспанських арабів берберським фанатикам-ісламістам⁸⁹.

Описані В. К. Надлером факти гострої боротьби між мусульманськими державами XI ст. сприяли подоланню стереотипного сприйняття характеру воєн на Піренейському півострові, в тому числі головної з них – Реконкісти. У зв'язку з цим, на відміну від багатьох інших європейських авторів, В. К. Надлер не ідеалізував Реконкісту та її результати. Він з обуренням писав про знищення іспанськими католицькими священиками куль-

токоведению, изданные Лазаревским институтом восточных языков. 1903. Вып. 15. С. 277.

⁸⁶ Надлер В. К. Культурная жизнь арабов в первые века Геджиры, 622–1100 и ее выражение в поэзии и искусстве. С. 68.

⁸⁷ Там само. С. 67.

⁸⁸ Там само. С. 93.

⁸⁹ Там само. С. 94, 98, 102.

турної спадщини арабів⁹⁰. Однак, незважаючи на прогресивні для того часу висновки і блискучий, художній стиль, робота В. К. Надлера не була вільна від помилок. До них дослідники його творчості традиційно відносили незадовільність наданих ним перекладів, перш за все передачу імен та транскрипції⁹¹.

Визнання В. К. Надлером величезного значення християнства у Європі, а ісламу – в Азії робить зрозумілим його концептуальне твердження про неминучість зіткнення між ними⁹². За його твердженням, «зіткнення двох світів веде до більш швидкого розвитку людства»⁹³. Це зіткнення Європи зі Сходом учений простежив на прикладі Хрестових походів.

Як вже зазначалося, В. К. Надлер читав загальний курс з історії середніх віків і спецкурси, в яких розглядав міжнародні відносини XI ст. Його спецкурс «Історія хрестової доби», прочитаний в 1889/1890 навчальному році, зберігся у вигляді літографії студентських записів у двох частинах. Спецкурс дає повне уявлення про наукові погляди вченого на причини, хід і наслідки хрестових походів.

Спецкурс В. К. Надлера «Історія хрестової доби» відбивав найбільш передові тенденції медієвістики з цього питання. До 1880-х років історичний аналіз хрестоносних заходів мало задовольняв вимогам науки. Зарубіжні автори робит з цієї тематики зазвичай абсолютизували суто конфесійні причини походів⁹⁴. Початок нової розробки історії хрестових походів поклали публікації німецького вченого Г. Зібеля⁹⁵.

В. К. Надлер високо оцінив значення цих публікацій для науки, оскільки Г. Зібель «зумів встановити новий погляд на цю епоху і вперше критично поставився до неї»⁹⁶. У вітчизняній медієвістиці до В. К. Надлера перший хрестовий похід 1096-1099 рр. було описано в компілятивному творі І. Д. Ертова⁹⁷.

⁹⁰ Там само. С. 109.

⁹¹ Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. Москва; Ленинград.: АН СССР, 1950. С. 155.

⁹² Надлер В. К. Лекции по истории средних веков. [Литография]. Харьков: Б.и., 1887. С. 2.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Див.: Мишо Ж. История крестовых походов. Москва: Тип. университета, 1832. Т. 1. С. 115.

⁹⁵ Sybel H. von. Über den zweiten Kreuzzug. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1845. Bd. 4. S. 320-468; Sybel H. von. Geschichte des ersten Kreuzzuges. Leipzig: Fleischer, 1881. 468 S.

⁹⁶ Надлер В. К. История крестовой эпохи. Харьков: Литография Деденковой, 1890. Ч. 1. С. 2.

⁹⁷ Ертов И. История крестовых походов для освобождения Иерусалима и святой земли из рук неверных, выбранная из все-

Відкинувши застарілі концепції Ж. Мішо і Ф. Вількена, які зображували хрестові походи як суто релігійні заходи, В. К. Надлер виділив цілий комплекс їх причин. Серед цих причин хрестових походів він особливо підкреслював соціально-політичні зміни, які відбулися в самому західноєвропейському суспільстві⁹⁸. В. К. Надлер контрастно зобразив відсталу, неосвічену Європу і квітучий цивілізований Схід. У так звану «культурну противагу» Сходу і Заходу він включав, поряд з відмінністю віри, відмінності політичного устрою і невідповідність економічного розвитку. «У той час як на Заході промисловість в повному сенсі цього слова була невідома зовсім, на мусульманському Сході вона розвивалася вже значною мірою»⁹⁹. Ці та інші висловлювання В. К. Надлера наносили удар європоцентризму, який був властивий не тільки багатьом зарубіжним, а й вітчизняним медієвістам.

В. К. Надлер визнавав, що «культурна протилежність» Сходу і Заходу не викликала б сама по собі «страшної катастрофи», «відомої під ім'ям хрестових походів». Він виділив три основні причини цих походів: «1. Зміна становищ справ на Сході і ослаблення Візантії». «2. Ієрархічні прагнення пап, що стояли на чолі Західного світу». «3. Своєрідні тенденції і прагнення, що виникли в середовищі самого європейського суспільства»¹⁰⁰.

Остання, третя причина була, на думку В. К. Надлера, головною за значенням. У характеристиці «тенденцій» і «прагнень» Заходу він поділяв думки Г. Зібеля, який указував на релігійний містицизм, що охопив в XI ст. Європу¹⁰¹. До містицизму В. К. Надлер додавав і дух войовничості, яким відрізнялося західне суспільство «з самого початку свого існування»¹⁰².

Головним ініціатором хрестових походів В. К. Надлер вважав не Петра Амьєнського, а папство, конкретно – Урбана II, якому належали «план та ідея» першого з них¹⁰³. Учений спростовував поширену думку про те, що ідея хрестових походів в тому вигляді, в якому вона втілювалася, зародилася ще у Григорія VII. Разом з тим, ще в своєму нарисі «Імператор Оттон III та його час» В. К. Надлер вказував, що майже за сто років до цього папа Сильвестр II (999-1003) «вже мріяв про хресто-

общей истории. Санкт-Петербург: Тип. Х. Гинца, 1835. 375 с.

⁹⁸ Надлер В. К. История крестовой эпохи. С. 18.

⁹⁹ Там само. С. 6.

¹⁰⁰ Там само. С. 18.

¹⁰¹ Sybel H. von. Geschichte des ersten Kreuzzuges. Leipzig: Fleischer, 1881. S. 193-194.

¹⁰² Надлер В. К. История крестовой эпохи. С. 28.

¹⁰³ Там само. С. 31.

вий похід, про звільнення святого гроба»¹⁰⁴. Це раніше висловлене твердження В. К. Надлера дисонує з наведеним висновком з його курсу «Історія хрестової доби».

При висвітленні цього першого походу харківський учений детально охарактеризував відносини хрестоносців і Візантії. На його думку вже під час першого походу «хрестоносці погрожували рішучою загибеллю Візантійської імперії ... І зовсім несправедливо історики до Зібеля дорікали імператора у помилковій політиці по відношенню до хрестоносців»¹⁰⁵. З цієї причини В. К. Надлер цілком виправдовував ставлення Олексія I Комніна до латинів, як до зняряддя повернення втрачених земель.

В. К. Надлер показав всі ключові події першого хрестового походу 1096-1099 рр., розглянув і з'ясував причини суперечностей не тільки між хрестоносцями і Візантією, але й внутрішні протиріччя в таборі самих хрестоносців. Він визнавав, що захоплення хрестоносцями Єрусалиму і створення ними Єрусалимського королівства мали істотний вплив на міжнародні відносини як на Близькому Сході, так і в Середземномор'ї в цілому. Виклад В. К. Надлером причин, перебігу і наслідків хрестових походів завдавало сильний удар по європоцентризму, який був властивий багатьом зарубіжним і вітчизняним історикам.

В. К. Надлер не надрукував свій спецкурс «Історія хрестової доби». Він залишився в літографованому вигляді, хоча його публікація могла б по-новому розставити акценти в історіографії історії хрестових походів кінця XIX ст. Спецкурс відбивав найбільш передові тенденції в європейській медієвістиці з цього питання і повністю відображав весь складний комплекс міжнародних відносин кінця XI ст., які привели до тривалого міжцивілізаційного зіткнення країн Заходу і Сходу.

Висновки. Зміст статті свідчить про те, що один з провідних медієвістів імператорського Харківського університету В. К. Надлер (1840-1894) зробив істотний внесок у розробку ключових подій міжнародних відносин XI століття. Подіям цієї епохи він присвятив декілька публікацій, зокрема докторську дисертацію «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV», а також частину спеціального курсу «Історія хрестової доби». У докторській дисертації В. К. Надлер показав кілька векторів зовнішньої політики Німеччини – італійський, угорський, скандинавський, польський тощо, переконливо виділив

закономірність і комплекс причин зростаючого антагонізму між римськими папами і імператорським урядом, як провідними політичними силами Заходу. Цю боротьбу В. К. Надлер персоніфікував у особистостях Гільдебранда (Григорія VII) і Адальберта Бременського, якого вважав рішучим прихильником єдиної імперії, непримиренним противником княжого багатовладдя, головним суперником папських посягань на світську владу. Міжнародні відносини XI століття В. К. Надлер розглядав і в неопублікованому спецкурсі «Історія Крестової епохи», який відбивав найбільш передові тенденції в європейській медієвістиці з цього питання. В. К. Надлер відкинув застарілі концепції Ф. Вількена й Ж. Мішо, що зображували ці походи як суто релігійні заходи, і виділив цілий комплекс їх причин, зокрема політичні та соціально-економічні зміни всередині самого західноєвропейського суспільства. Серед дослідників історії хрестових походів В. К. Надлер слушно виділяв Г. Зібеля, його нові трактування, засновані на критичному вивченні середньовічних літописів. Деякі з цих передових трактувань були запозичені й В. К. Надлером. Головним ініціатором хрестових походів В. К. Надлер вважав не Петра Ам'єнського, а папство, конкретно – Урбана II. При цьому харківський учений спростовував поширену думку про те, що ідея хрестових походів в тому вигляді, в якому вона втілювалася, зародилася ще у Григорія VII.

Оцінки В. К. Надлера ключових подій міжнародних відносин XI століття відображали прогресивні явища сучасної йому історичної науки. Він відкидав європоцентризм, розглядав у своїх працях та лекціях історію не тільки романо-германських, але і слов'янських народів та арабів.

Вивчення творчості В. К. Надлера здійснюється автором статті в рамках підготовки монографії «Медієвістика в імператорському Харківському університеті (1804-1917 рр.)».

¹⁰⁴ Надлер В.К. Император Оттон III и его время. С. 22.

¹⁰⁵ Надлер В. К. История крестовой эпохи. С. 28.

References

- Adam Bremenskiy (2011). Deyaniya arhiepiskopov Gamburgskoy tserkvi / Per. I. V. Dyakonova // Adam Bremenskiy, Gel'mold iz Bosau, Arnold Lyubekskiy. Slavyanskije hroniki. Moskva: SPSL; Russkaya panorama. S. 7–150.
- Adam Bremenskiy (2012). Deyaniya arhiepiskopov Gamburgskoy tserkvi // Nemetskie annalyi i hroniki X–XI stoletiy / Per. I. V. Dyakonova i V. V. Rybakova. Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauk. S. 297–449.
- Althoff G. (2019). Rules and rituals in medieval power games : a German perspective. Leiden and Boston: Brill. XI, 282 p.
- Blumenthal U.-R. (2010). The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 216 p.
- Bohdashyna O. M. (2013). Pozytyvizm v istorychnii nautsi v Ukraini (60-ti rr. XIX - 20-ti rr. XX st.). Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. 560 s.
- Buzeskul V.P. (1894). Nekrolog V.K. Nadlera // Harkovskie gubernskie vedomosti. Issue 86.
- Buzeskul V. P. (1927). Iz istorii Harkovskogo universiteta vtoroy poloviny 70-h gg. // Naukovi zapysky naukovo-doslidnytskoi katedry istorii ukrainskoi kultury. Kharkiv. Issue 6. S. 1–14.
- Buzeskul V. P. (1929). Vseobschaya istoriya i eyo predstaviteli v Rossii v XIX – nachale XX vv. Leningrad.: Izd-vo AN SSSR. Vol. 1. 218 s.
- DAO. F. 45. Op. 8 (1894). Spr. 16. Formulyarnyy spisok o sluzhbe zasluzhennogo ordinarnogo professora imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta V.K. Nadlera (kopiya). Ark. 64–72.
- Chuvpilo L.A. (2002). Vostokovedenie v Harkovskom universitete (1805–1917 gg.) : diss... kand. ist. nauk. Harkiv.: HNU. S. 131–134.
- Egorov D. N. (1915). Slavyano-germanskije otnosheniya v srednie veka. Kolonizatsiya Meklenburga v XIII v.: V 2-h tomah. Moskva: Moskovskaya hudozhestvennaya pechatnya. 567; XI, 614; XXVII s.
- Ertov I. (1835). Istoriya krestovyykh pohodov dlya osvobozhdeniya Ierusalima i svyatoy zemli iz ruk nevernykh, vybrannaya iz vseobschey istorii. Sankt-Peterburg: Tip. H. Gintsa. 375 s.
- Fortinskiy F. Ya. (1877). Primorskije vendskie goroda i ih vliyanie na obrazovanie Ganzey'skogo soyuza do 1370 g. K.: Tip. universiteta. 416 s.
- Gall Anonim. (1961). Hronika i deyaniya knyazey ili praviteley polskih / Predisl., per. i primech. L. M. Popovoy. Moskva.: Izd-vo AN SSSR, 1961 172 s. URL: http://yakov.works/acts/12/1/gall_ano.html
- Gel'mold. (1963). Slavyanskaya hronika / Predisl., per. i primech. L. V. Razumovskoy. Moskva: Izd-vo AN SSSR. 299 s.
- Gizo F. (1864). Istoriya tsivilizatsii v Evrope. Sankt-Peterburg: Izdanie N. Tiblea. 242, VI s.
- Gilferding A. F. (1874). Istoriya baltiyskikh slavyan // Sobranie sochineniy A. Gilferdinga. Sankt-Peterburg: Izd. D. E. Kozhanchikova. Vol. 4. 244 s.
- Honcharuk T. H., Novikova L. V. (2005). Nadler Vasyl Karlovych // Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu. Biografichniy slovnyk. Vyd. druhe, dopov. Odesa. T. 3. S. 367–370.
- Iz vlechenie iz otch'Yota o sostoyanii i deyatel'nosti imperatorskogo Harkovskogo universiteta za 1875 god // Zapiski imperatorskogo Harkovskogo universiteta. 1876. Vol. 1. S. 1–78.
- Istoriya Germanii : uchebnoe posobie : v 3 tomakh (2008) / Pod obsch.red. B. Bonvecha, Yu. V. Galaktionova. Moskva: KDU. Vol. 1. 544 s.
- Ilovayskiy D. I. (1886). Ocherki i rasskazy iz vseobschey istorii . Sankst-Peterburg, Tipo-lit. I. N. Kushner'ova i K. Vol. 2. 388 s.
- Istoriya otechestvennogo vostokovedeniya s serediny XIX veka do 1917 goda (1997). Moskva: Izd. firma «Vostochnaya literatura» RAN. 536 s.
- Kahl H.-D. (2011). Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Leiden: Brill Academic Publishers. 1061 p.
- Kaplin A. D. (2003). V. K. Nadler – “istorik-povestvovatel», istorik-truzhenik // Vira i rozum. Issue 4. S. 333–336.
- Kolesnitskiy N. F. (1977). «Svyaschennaya Rimskaya imperiya»: prityazaniya i deystvitel'nost. Moskva: Nauka. 199 s.
- Kopylov S.A. (2005). Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.). Kamianets-Podil'skiy: Oium. 464 s.
- Krakovskiy I. Yu. (1950). Ocherki po istorii russkoy arabistiki. Moskva; Leningrad.: AN SSSR. 298 s.
- Krymskiy A. (1903). Istoriya arabov, ih halifat, ih dalneyshie sudby i kratkiy ocherk arabskoy literatury // Trudy po

vostokovedeniyu, izdannyye Lazarevskim institutom vostochnykh yazykov. Issue 15. S. 1–295.

Lamprecht K. (1895). Istoriya germanskogo naroda. Moskva: Izdanie K.T. Soldatenkova. Vol. 2. 656 s.

Landre P. (1870). Politicheskaya istoriya pap. Sankt-Peterburg: Tip. N. Skaratina. 482 s.

Lapteva L.P. (2005). Istoriya slavyanovedeniya v Rossii v XIX veke. Moskva. 848 s.

Le Goff Zh. (1992). Tsivilizatsiya srednevekovogo Zapada. Moskva: Progress, Progress-Akademiya. 376 s.

Liman S. I. (2009). Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekove v otsenakh medievistov Ukrainy (1804 – pervaya polovina 1880-h gg.). Harkov: HGAK, 2009. 688 s.

Liman S. I. (2017). Krestonostsy i Vizantiya : zhelezom po mramoru. Istoriya protivostoyaniya i eyo otrazhenie v tvorchestve V. K. Nadlera // Vizantiyskaya mozaika. Harkov. Issue 5. S. 99-132.

Liman S. I. (2019). Palomnichestva ne s posohom, a s kopyom: istoriya krestovykh pohodov v otsenakh V. K. Nadlera (1840–1894) // Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu Imeni V. N. Karavazna. Seriya «Istoriya». Issue 55. S.11-20.

Lyman S. I. (1999). Z istorii nimeckoi diaspyry v Kharkovi u XIX st.: prof. V. K. Nadler // Skhid–Zakhid. Kharkiv. Issue 2. S. 131–146.

Misho Zh. (1832). Istoriya krestovykh pohodov. Moskva: Tip. Universiteta. Vol. 1. 362 s.

Nadler V. K. (1864). Russkie istoricheskie rukovodstva i ih otnoshenie k nauke vseobshchey istorii. Harkov: Tip. universiteta. 26 s.

Nadler V. K. (1865). Imperator Otton III i ego vremya. Harkov: Tip. universiteta. 30 s.

Nadler V. K. (1867). Adalbert Bremenskiy, pravitel Germanii v molodye gody Genriha IV. Harkov: Tip. universiteta. 422, VIII s.

Nadler V. K. (1869). Kulturnaya zhizn arabov v pervyie veka Gedzhiryi, 622–1100 i ee vyrazhenie v poezii i iskusstve. Harkov: Tip. universiteta. 109 s.

Nadler V. K. (1887). Lektsii po istorii srednih vekov [Litografiya]. Harkov. 649 s.

Nadler V. K. (1889). Papstvo i ego otnoshenie k svetskoy vlasti do epokh Grigoriya VII // Vera i razum. Vol. 1. S. 327-346; 368-388.

Nadler V. K. (1890). Istoriya krestovoy epokhi. Harkov: Litografiya Dedenkovoy. Part 1. 430, 120 s.

Obozreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Harkovskom universitete na 1871-1872 uchebnyy god. (1871). Harkov : V universitetsk. tip. 29 s.

Obozreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Harkovskom universitete na 1880-1881 uchebnyy god. (1880). Harkov: V universitetsk. tip. 34 s.

Otrosh M. I. (2017). Mistse i rol Katolytskoi tserkvy u mizhnarodnomu pravoporiadku. Kyiv; Odesa: Feniks. 596 s.

Petrov M. N. (1867) [Retsenziya] // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. Part 136. S. 204-220. (Nadler V. K. Adalbert Bremenskiy, pravitel Germanii v molodye gody Genriha IV. Harkov, 1867).

Prilozheniya k otchyotu o sostoyanii i deyatelnosti imperatorskogo Harkovskogo universiteta za 1877 god (1878) // Zapiski imperatorskogo Harkovskogo universiteta. Vol. 1. S. I-II.

Protokolyi zasedaniya Soveta imperatorskogo Harkovskogo universiteta i prilozheniya k nim 1867 goda. (1867). Harkov: Tip. universiteta. Issue 8. S. 197-223.

Reuter T. (2013). Germany in the Early Middle Ages c. 800-1056. London: Routledge. 362 p.

Sybel H. von. (1845). Über den zweiten Kreuzzug // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Bd. 4. S. 320-468.

Sybel H. von. (1881). Geschichte des ersten Kreuzzuges. Leipzig: Fleischer. 468 S.

Voitovych L. V., Kozak N. B., Ovsynskyi Yu. V., Chornyi M. I. (2010). Medium aevum. Seredni viky. Lviv: Triada plus. 502 s.

Vyazigin A. S. (1894). Vospominaniya o V. K. Nadlere (nekrolog) // Harkovskie gubernskie vedomosti. Issue 86.

Vyazigin A. S. (1898). Ocherki iz istorii papstva v XI v. Sankt-Peterburg: Tip. V. S. Balasheva. VIII, 300 s.

Vyazigin A. S. (1908). Nadler Vasilii Karlovich // Istoriko-filologicheskii fakultet Harkovskogo universiteta za pervye 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905). Harkov. S. 282-287.

Weber G. (1866). Allgemeine Weltgeschichte mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker mit Benutzung der neueren geschichtlichen Forschungen. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann. Bd. 6. 862 S.